

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของสิ่งแวดล้อม มีความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม เป็นผู้ใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อการดำรงชีวิต จะเห็นได้ว่าประเทศไทยมีทรัพยากรธรรมชาติอุดมสมบูรณ์ และประชาชนรู้จักหลักวิถีการอนุรักษ์หรือใช้ประโยชน์จากทรัพยากรนั้น ๆ อย่างชาญฉลาดในเชิงการอนุรักษ์แล้ว ประเทศนั้นมักประกอบไปด้วยประชาชนที่มั่งคั่งสมบูรณ์ มีความเป็นอยู่สุขสบาย ตรงกันข้ามกับประเทศที่ขาดแคลนทรัพยากรธรรมชาติหรือประชาชนไม่รู้จักรการอนุรักษ์ ปล่อยให้ทรัพยากรธรรมชาติสูญเสียไปโดยเปล่าประโยชน์ ในไม่ช้าประชาชนในประเทศนั้นก็จะพบตัวเองต้องเผชิญกับความตกต่ำทางเศรษฐกิจ มาตรฐานการครองชีพจะถูกกระทบกระเทือน การกระทำของมนุษย์ล้วนมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมไม่มากก็น้อย ทั้งโดยทางตรงหรือทางอ้อมและในทางเสื่อมเสียหรือส่งเสริม สำหรับประเทศไทยได้ชื่อว่าเป็นอยู่ช้ำอู่น้ำ และเป็นช่วงระยะเวลาที่รัฐบาลมีนโยบายเร่งด่วนที่จะพัฒนาเศรษฐกิจ เพื่อเพิ่มรายได้ประชาชาติจึงจำเป็นที่จะต้องใช้ทรัพยากรธรรมชาติเป็นจำนวนมาก แต่หากยังใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างไม่ประหยัดและขาดการอนุรักษ์ และไม่ได้ตระหนักถึงความสำคัญและความจำเป็นที่จะต้องมีนโยบายและหน่วยงานป้องกันและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมควบคู่กัน จะส่งผลให้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเสื่อมโทรมและสูญเสียคุณภาพของธรรมชาติ ซึ่งมีคุณค่าประเมินไม่ได้ และยากที่จะฟื้นฟูให้คืนสู่สภาพเดิมได้ อนาคตของประเทศก็จะตกอยู่ในฐานะที่น่าเป็นห่วงอย่างยิ่ง

การที่มนุษย์มุ่งระดมผลผลิตเพื่อการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ โดยไม่มีการวางแผน ทำให้ขาดการดำเนินงานทางด้านการกระจายทรัพยากรและการใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ การพัฒนาที่ผ่านมาแบบก้าวกระโดดและเร่งการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมและการเกษตรขนาดใหญ่ จึงเท่ากับเป็นตัวส่งเสริมให้เกิดการทำลายทรัพยากรมากยิ่งขึ้น การที่จะให้มนุษย์เห็นความสำคัญของสิ่งแวดล้อมมากกว่าประโยชน์ที่ตนเองได้รับไป ต้องสร้างจิตสำนึกและให้ความสำคัญด้วยการกลับมาช่วยกันอนุรักษ์และจัดการสิ่งแวดล้อมใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ โดยคำนึงถึงทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกันในหลาย ๆ ด้านร่วมกันในเวลาเดียวกันด้วย การใช้และจัดการอย่างยั่งยืนตลอดไป เนื่องจากการดำเนินชีวิตของมนุษย์ต้องจัดการและใช้ทรัพยากรธรรมชาติ

อย่างมีจิตสำนึกและควรตระหนักอยู่เสมอว่าทรัพยากรนั้นมีขีดจำกัด ดังนั้นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ นั้นต้องใช้ให้เกิดประโยชน์ให้มากที่สุดและสูญเสียน้อยที่สุด ตามหลักของการอนุรักษ์ทรัพยากร ธรรมชาติอย่างแท้จริง

ความสำเร็จของการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ไม่ได้ขึ้นกับบทบาทของ รัฐบาลเพียงอย่างเดียว แต่ยังขึ้นอยู่กับความร่วมมือของชาวบ้านในท้องถิ่น ซึ่งเป็นผู้ใช้ทรัพยากร ธรรมชาติโดยการฟื้นฟูและอนุรักษ์ หรือการพัฒนาที่ดีควรจะผสมผสานให้เข้ากับวัฒนธรรม พื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วย เพราะเป็นสิ่งเชื่อมโยงองค์ประกอบต่างๆ ของชุมชนเข้าด้วยกัน เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยพื้นฐานของความมีจิตสำนึกที่จะต้องมีส่วนร่วมในการ ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เมื่อพลังชุมชนเข้มแข็งย่อมสามารถที่จะบริหารจัดการทรัพยากรและ สิ่งแวดล้อมภายในชุมชนของตนเองได้อย่างมีประสิทธิภาพ

เนื่องจากการพัฒนาและการศึกษาในปัจจุบันมักจะเน้นแนวคิดที่ทันสมัย ความเจริญ ทางด้านวัตถุที่มีฐานอยู่ที่วิทยาศาสตร์ และได้มองข้ามความรู้ท้องถิ่น หรือความรู้ของชาวบ้านที่ได้ สืบสมจากประสบการณ์ของชีวิต สังคม สภาพแวดล้อมที่ถ่ายทอดมาเป็นวัฒนธรรม อีกประเด็นหนึ่ง พบว่า สถานการณ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของประเทศไทยในปัจจุบันมีความเสื่อมโทรม ลงอย่างมาก เนื่องจากมีการใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างฟุ่มเฟือย แม้ว่ารัฐบาลทุกยุคทุกสมัยได้ ตระหนักถึงปัญหาดังกล่าว และได้พยายามฟื้นฟูสภาพต้นน้ำลำธารให้มีสภาพนิเวศที่ดีขึ้น โดยการ เร่งดำเนินการปลูกสร้างสวนป่าและยับยั้งการทำลายป่า ทั้งในลักษณะของการจัดให้มีกฎหมาย รักษาป่าในรูปของอุทยานแห่งชาติ เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า และมติคณะรัฐมนตรีว่าด้วยการจัดการ ชันคุณภาพลุ่มน้ำ อย่างไรก็ตาม การดำเนินงานปรับปรุงสภาพนิเวศพื้นที่แหล่งน้ำลำธาร ไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร ในขณะที่ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในป่ามาเป็นเวลานานจะมีรูปแบบ ของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ หรือมีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่มีความ สอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม วัฒนธรรมและความเชื่อในชุมชน จนเกิดเป็น ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือกับธรรมชาติที่เป็น องค์กรรวมเรียกว่า ภูมิปัญญาชาวบ้าน หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น (ยศ สันตสมบัติ, 2542)

ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นของกลุ่มชนต่างๆ ได้สั่งสมสืบทอดและพัฒนา มาเป็นเวลานานร้อยนับพันปี เป็นองค์ความรู้ที่ผ่านการพิสูจน์ทดลองและคัดสรรปรับปรุงพัฒนา อย่างเป็นระบบ เป็นองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นจากการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างมนุษย์ สัตว์ พืช ที่ดิน แหล่งน้ำ และลักษณะภูมิประเทศแห่งใดแห่งหนึ่งหรือท้องถิ่นใดท้องถิ่นหนึ่งโดยเฉพาะ ซึ่งสามารถที่จะนำมา ปรับใช้ประโยชน์และพัฒนาทรัพยากรในท้องถิ่นนั้นได้อย่างยั่งยืน ในขณะที่

ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ซึ่งแม้จะมีลักษณะเป็นสากลแต่อาจไม่สามารถนำมาใช้เพื่อพัฒนาและจัดการทรัพยากรในระบบนิเวศเฉพาะถิ่นใดถิ่นหนึ่งได้เสมอไป (ยศ สันตสมบัติ, 2542)

ภูมิปัญญาชาวบ้านได้ถูกนำมาใช้ในการจัดการทรัพยากรตามความเหมาะสมของท้องถิ่น โดยใช้วิถีชีวิต วัฒนธรรม ประเพณี ตลอดจนความเชื่อต่างๆ ของท้องถิ่น นำมาใช้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นป่าต้นน้ำสำคัญ ซึ่งชุมชนที่เข้มแข็งจึงจะมีความสามารถในการนำความเชื่อของพิธีกรรมและวัฒนธรรมของชุมชนมาประยุกต์ใช้ในการดูแลรักษาต้นน้ำได้

ภูมิปัญญาท้องถิ่นมิใช่สิ่งตกค้างทางประวัติศาสตร์หรือวัตถุโบราณที่หยุดนิ่ง ในทางตรงกันข้าม ธรรมชาติที่มนุษย์ยังคงเรียนรู้ และปรับตัวให้เข้ากับความต้องการของยุคสมัย และบริบททางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป ภูมิปัญญาท้องถิ่นก็ย่อมมีการปรับตัวเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยเช่นเดียวกับส่วนอื่นๆ ของวัฒนธรรม หากแต่ในยุคปัจจุบันอันเป็นยุคที่การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นรวดเร็ว ภูมิปัญญาท้องถิ่นกำลังสูญเสียความหมายดั้งเดิมและเริ่มสูญหายไปอย่างรวดเร็ว โดยเหตุปัจจัยสำคัญ คือ การแทรกแซงของรัฐและตลาด ไม่ว่าจะเป็นทางด้านกฎหมาย ด้านการค้า การเกิดตลาดเสรี และการพัฒนาต่างๆ ที่เข้ามามีบทบาท โดยไม่มองวิถีชีวิตดั้งเดิมของชุมชน (วิฑูรย์ ปัญญากุล, 2540)

ดังนั้นความสำเร็จของการฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ไม่ได้ขึ้นอยู่กับบทบาทของรัฐเพียงอย่างเดียว แต่ยังขึ้นอยู่กับความร่วมมือของชาวบ้านในท้องถิ่น ซึ่งเป็นผู้อยู่ใกล้ชิดและเป็นผู้ใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ควบคู่กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมพร้อมกับการพัฒนาคนมากกว่าวัตถุ โดยการอนุรักษ์หรือการพัฒนาควรที่จะผสมผสานให้เข้ากับวัฒนธรรมพื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่นด้วย เพราะเป็นสิ่งเชื่อมโยงองค์ประกอบต่างๆ ของชุมชนเข้าด้วยกัน จนกลายเป็นทรัพยากรปัญญาอันมีค่าซึ่งที่จะใช้ในการจัดการและฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้ยั่งยืนต่อไป

ในจังหวัดพะเยามีป่าต้นน้ำกว๊านพะเยา ซึ่งหมายถึงพื้นที่รองรับน้ำที่เป็นป่าไม้และสายน้ำที่ไหลลงกว๊านพะเยา ประกอบด้วย ลำห้วย 12 สายคือ ห้วยแม่ปืม ห้วยแม่ใจ ห้วยแม่สุก ห้วยแม่จัว ห้วยแม่เหยียน ห้วยแม่ตุ้ม ห้วยแม่ต้า ห้วยแม่ต้อม ห้วยแม่ตุ่น ห้วยแม่นาเรือ ห้วยแม่ใส และห้วยแม่ต้า ลำห้วยเหล่านี้ไหลผ่านพื้นที่ในเขตอำเภอแม่ใจและอำเภอเมือง จังหวัดพะเยา ไปรวมกันเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ รู้จักกันทั่วไปว่า “กว๊านพะเยา” น้ำจากกว๊านพะเยาไหลออกไปเป็นน้ำอิง ไปบรรจบกับแม่น้ำอิงที่อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย พื้นที่ลุ่มน้ำอิง ซึ่งประกอบไปด้วยป่าต้นน้ำกว๊านพะเยา เป็นพื้นที่การเกษตรที่อุดมสมบูรณ์ ที่หล่อเลี้ยงผู้คนที่อยู่อาศัยตามแนวลำน้ำ และสร้างอารยธรรม “ภูกามยาว” จนรุ่งเรืองมาเป็นเวลายาวนาน และอุทยานแห่งชาติดอยหลวงเป็นป่าอีกแห่ง ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำที่ไหลลงสู่กว๊านพะเยาและเป็นต้นน้ำ

ของน้ำแม่อิง จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ชุมชนรอบกว๊านพะเยาเข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลจัดการ
ป่าต้นน้ำที่ไหลลงสู่กว๊านพะเยา (การฟื้นฟูต้นน้ำภาคเหนือ โดยองค์กรประชาชน, 2536)

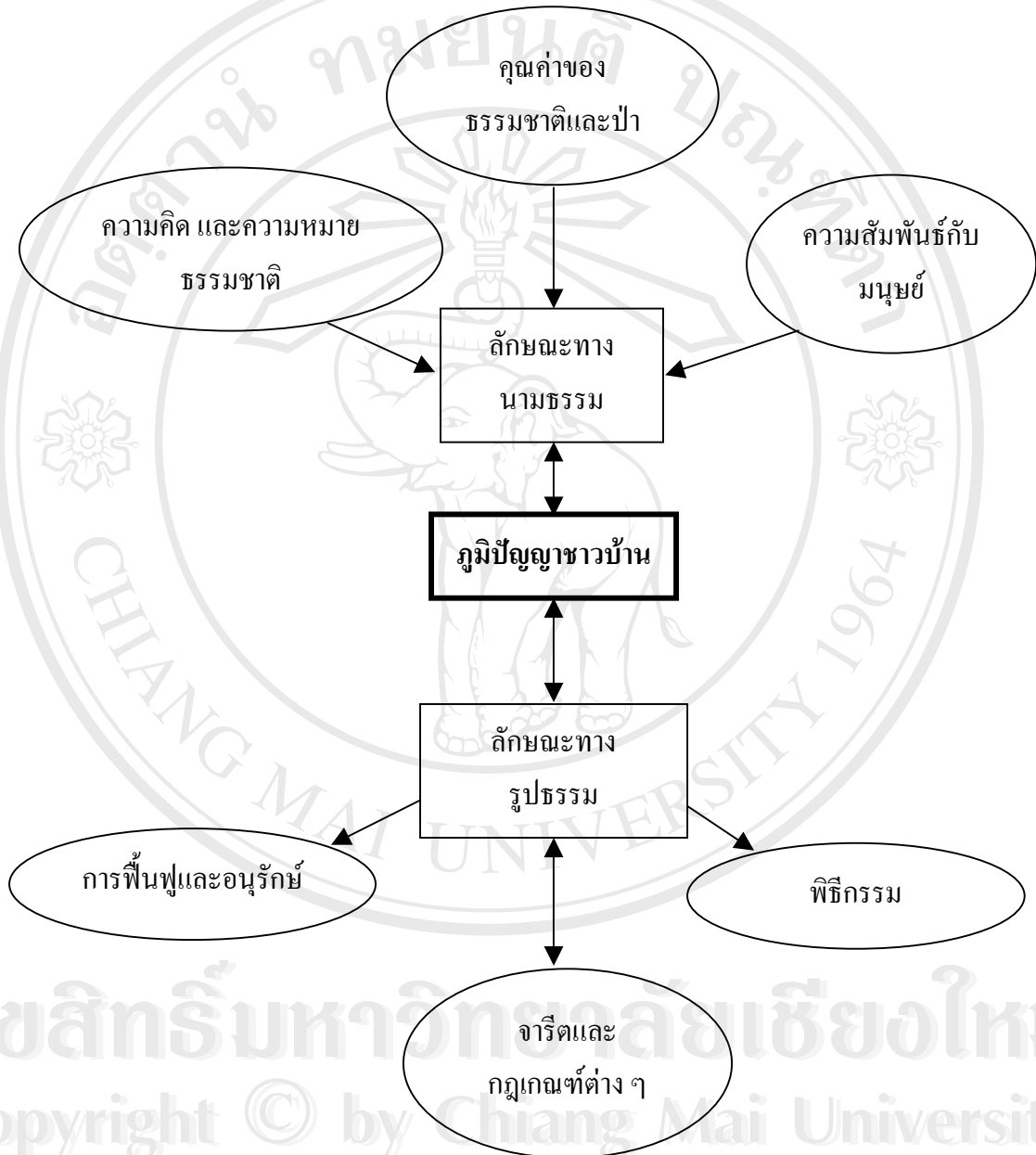
ป่าต้นน้ำแม่เนาเรียกเป็นอีกสายหนึ่งที่มีต้นกำเนิดมาจากอุทยานแห่งชาติดอยหลวงและ
มีความสำคัญอย่างยิ่งที่ไหลลงสู่กว๊านพะเยา ซึ่งในปัจจุบันพื้นที่ป่าต้นน้ำถูกทำลายลงมาก
ชาวบ้านในพื้นที่เห็นว่า หากไม่มีการอนุรักษ์และฟื้นฟูในอนาคตข้างหน้าคงไม่มีแม่น้ำสายนี้
จึงได้ดำเนินการฟื้นฟูประเพณีดั้งเดิมที่มีอยู่มาดำเนินการโดยใช้จารีต ประเพณี และวัฒนธรรมเป็น
กลไกสำคัญในการจัดสรรการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร เช่น ความเชื่อที่ว่าทรัพยากรธรรมชาติ
มีผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์คุ้มครองดูแลอยู่ การเข้าไปใช้ประโยชน์ต้องมีความระมัดระวังและใช้แก่เพียง
พอเหมาะพอควร นอกจากนี้ ยังมีพิธีกรรมที่ช่วยต่อยอดระบบความเชื่อดังกล่าว เพื่อการปลูกฝัง
และถ่ายทอดความคิดความเชื่อต่อคนรุ่นหลัง ตลอดจนการกำหนดแนวเขตป่าชุมชนในการดูแล
และรักษาพื้นที่ป่าต้นน้ำ โดยให้ชาวบ้านร่วมกันจัดระเบียบป่าชุมชนขึ้นและยังมีกิจกรรมต่างๆ
ที่ชาวบ้านจะได้ดำเนินการต่อไปในอนาคต เพื่อการมีส่วนร่วมต่อการรักษาทรัพยากรต่างๆ ต่อไป

ในระบบความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณี และความเชื่อพื้นฐานในการดำรงชีวิต
ถือได้ว่าเป็นปัจจัยสำคัญในการอนุรักษ์ป่าและการมีชีวิตร่วมอยู่กับป่าแบบพึ่งพิง ดังนั้น ผู้วิจัยจึงสนใจ
ที่จะศึกษา ความเชื่อ พิธีกรรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่า โดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่จะก่อให้เกิดการ
ฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ ตลอดจนถึงปัญหา อุปสรรคในการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกิดขึ้นมีผลต่อ
การฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำได้อย่างไร

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาภูมิปัญญาท้องถิ่นในการฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ
2. เพื่อศึกษาวิเคราะห์ปัญหา และอุปสรรคของการใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการฟื้นฟู
และอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ

1.3 กรอบแนวคิดในการศึกษา

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

1.5 นิยามศัพท์เฉพาะ

ภูมิปัญญาท้องถิ่น หมายถึง องค์ความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้และประสบการณ์ในชีวิตที่สั่งสมและถ่ายทอดต่อกันมา แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยผ่านกระบวนการทางจารีต ประเพณี วิถีชีวิต การทำมาหากิน และพิธีกรรมต่างๆ ในที่นี้หมายถึง ภูมิปัญญาท้องถิ่นในแบบรูปธรรม นามธรรม ในการนำไปใช้ในการฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำอิง

การฟื้นฟูและอนุรักษ์ หมายถึง การจัดการป่าต้นน้ำ ในที่นี้หมายถึงป่าต้นน้ำอิง โดยมีการดูแล บำรุงรักษาพื้นที่ป่าต้นน้ำอิงที่มีอยู่มิให้ถูกทำลาย และมีการฟื้นตัว รวมถึงการออกกฎระเบียบในการรักษาป่า การใช้ประโยชน์จากป่าควบคู่กับการอนุรักษ์ฟื้นฟูป่าต้นน้ำ

พิธีกรรม หมายถึง ลักษณะทางรูปธรรมอันเกิดเนื่องมาจาก **ความเชื่อ** ของมนุษย์เมื่อไม่สามารถให้อรรถาธิบายในบางสิ่งบางอย่างได้มนุษย์ก็จะอ้างถึงสิ่งมีอำนาจเหนือธรรมชาติ จึงปรากฏเป็นความเชื่อในเรื่องผีป่า ผีน้ำ ผีบรรพบุรุษ ฯลฯ ซึ่งเป็นลักษณะทางนามธรรม มีการแสดงออกเป็นรูปธรรมโดยการทำพิธีเช่นไหว้/บูชาเจ้าป่า เจ้าเขาและรุกขเทวดา เป็นต้น

จารีต ในที่นี้หมายถึง แบบอย่างหรือแนวทางในการฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ ที่ได้ถือประพฤติปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาจนกลายเป็นประเพณี ส่วนใหญ่ไม่มีการเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร ต่อมาเมื่อมีจำนวนคนมากขึ้นจึงมีการพัฒนาเป็นกฎระเบียบ ข้อปฏิบัติ ซึ่งกลายเป็น **กฎเกณฑ์** ของชุมชนโดยอาจเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษรด้วย